

5. Оболенський О. Ю. Державна служба: [навч. посібник] / О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2003. – 344 с.

6. Волик В. С. Управління розвитком компетентностей державних службовців в Україні / В. С. Волик // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 1 (44). – С. 11–17.

7. Бондар В. І. Теорія і практика модульного навчання у вищих закладах освіти (на матеріалі дидактики) / В. І. Бондар // Освіта і управління. – 2009. – № 1. – С. 19–40.

8. Комплексна професійна програма екологічної підготовки державних службовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.center.gov.ua/pres.../108_6436fc7bc53fbde8a75ed67cff971fda

9. Пашко Л. Професійна освіта державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: акмеологічний підхід / Л. Пашко // Вісник Національної академії державного управління. – 2013. – № 11. – С. 77–84.

* Сухара Іван Васильович – здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України.

УДК 35.08

Алла Шевченко *

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті визначаються перші етапи виникнення, розвитку, становлення державної служби в Україні; досліджуються особливості, притаманні першому історичному етапу формування державної служби в Україні – часів Київської Русі, аналізуються характерні риси та чинники, що впливають на її формування.

Ключові слова: служба, дружина, бояри, княжа служба, служиві люди, державна служба.

Шевченко А. В. Формирование системы государственного управления в Киевской Руси.

В статье определяются первые этапы возникновения, развития, становления государственной службы в Украине; исследуются особенности, присущие первому историческому этапу формирования государственной службы в Украине – времен Киевской Руси, анализируются характерные черты и факторы, влияющие на ее формирование.

Ключевые слова: служба, дружина, бояре, княжеская служба, служивые люди, государственная служба.

Shevchenko A. V. Formation of public administration system in Kievan Rus.

This article defines the first stages of the origin, development, formation of public service in Ukraine. The features inherent in the first stage of the historical formation of the civil service in Ukraine – the Kievan Rus, analyzes the characteristics and factors affecting its formation.

Keywords: service, the squad, the boyars, the prince's service, service class people, the civil service.

Становлення інституту державної служби (який зародився спочатку в Київській Русі, в основному сформувався в Україні козацько-гетьманській, пройшов складний радянський період і продовжує активно розвиватися в Україні сучасній) нерозривно пов'язане з розвитком української державності. Останнім часом спостерігається підвищений науковий інтерес до історії розвитку цього соціального і правового інституту, що містить багато повчального, корисного для успішного державного будівництва, для забезпечення ефективного функціонування державного апарату та практичного використання багатого історичного досвіду. Знання історії, крім того, дозволяє уникнути багатьох помилок, які із стійкою закономірністю проявляються в діяльності органів державної влади, характеризують чиновництво як особливий соціальний шар [1].

Паростки державної служби можна розпізнати в перших державних утвореннях на території України. Природа державного ладу кожного з державних утворень визначала зміст діяльності державних органів та осіб, які служили державі в особі цих органів.

Найбільш доцільним є розгляд тих періодів, що пов'язані з такими державними утвореннями на території України, які мали суттєве значення для становлення саме державної служби України, тобто були певною мірою підвалинами розвитку державної служби у сучасному вигляді. Дослідники історії України вказують на те, що ще за стародавніх часів на території сучасної України не тільки було організовано державне управління, але й створено певне правове забезпечення державної служби, розроблено чіткі структури державної служби та визначено системи державних посад і звань.

Дослідженням історії вітчизняного досвіду організації української державної служби та сучасного стану державної служби займалися такі вчені, як Г. Атаманчук, М. Іншин, М. Котляр, О. Оболенський, В. Сергієвич, Е. Черноног та ін.

Зазвичай дослідження України як державного утворення та, відповідно, державної служби розпочинають з часів Київської Русі.

Зародження державності у східних слов'ян у середині IX ст. і необхідність реалізації політичної влади та функцій держави зумовили виникнення державної служби. Звичайно, природа державного ладу кожного з державних утворень, які існували на українських землях, визначала зміст діяльності державних органів та осіб, які виконували функції держави через систему цих органів.

Утворення Київської Русі як держави відбулося в **882 р.**, коли новгородський князь Олег об'єднав Новгородське, Смоленське і Київське князівства. Він переніс столицю до Києва і проголосив себе Великим князем. З кінця IX і до другої половини XI століття Київська Русь перетворилася в одну з найбільших і могутніших держав середньовічної Європи.

Державна верховна влада належала князю, який видавав закони, здійснював виконавчу владу і творив суд, призначав усіх чиновників, розпоряджався державним скарбом, керував військом, вів зовнішню політику. Від здібностей князя залежав добробут і розвиток держави. Крім того, безпосередню участь в управлінні державою брала панівна верхівка[2].

Князь запрошував до своєї наближеної Ради або думи представників вищих верств, а саме: чиновників, верховних дружинників, князевих мужів, земських бояр, «кращих людей», «старост» та ін. Зазвичай він запрошував на Раду тих бояр, які були ближче, особливо, коли відбував у подорож по країні. Іноді в Раді брали участь вище духовенство – митрополит, єпископ, Печерський ігумен. Боярство вимагало, щоб при князі перебували його шановні представники, але деякі князі відбирали собі радників з числа молоді.

Всі вищі державні уряди перебували в руках бояр. Головні центральні уряди мали свій центр на княжому дворі, але цих урядів було небагато.

У ті часи було не властивим принципове розходження органів державного управління з органами управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені на публічні посади чини двору утримували за собою ті найменування, які належали їм в приватному господарстві князя [3].

Як господарський двір князя був судово-урядовим місцем, так і органи управління князівським господарством були суддями і адміністраторами. Це були в найдавніший час князівські тіуни, отроки його і дитячі. Характерною рисою управління в ці часи залишалася система «кормління», за якої частина прибутків від волостей спрямовувалася на утримання апарату.

На чолі княжого двору стояв огнищанин, і тіун дворський (інакше огнищний). Він спостерігав за князівським господарством і творив суд над підлеглим населенням княжої вотчини. У його розпорядженні знаходилися отроки, або дитячі. У віданні огнищанина був увесь адміністративний апарат княжого господарства: збирач княжих прибутків, завідувач княжими стайнями і табунами. Цим пояснюється термін «Руської Правди» тіун огнищний – вищий з усіх тіунів, який керував князівською палацовою челяддю і палацовими землями князя [4].

На княжому дворі і при княжій особі різні функції виконували княжі чиновники. Стольник наглядав за князівським столом, відав постачанням продовольства у двір і організував прийоми і банкети. Ключник займався ключами від комор і крамниць. Покладник, тобто спальник, доглядав за княжою спальнею – стежив за комфортом та безпекою княжої особи. Тіун сільський або ратайний завідував землеробським господарством. Тіун-конюший був ключник, приставлений до коней, у розпорядженні якого перебували конюхи [5].

Також різні доручення виконували нижчі урядовці й слуги – тіуни, биричі, дитячі, отроки. Здебільшого це були боярські сини, які на княжому дворі привчалися до державної служби.

Поза столицею, по різних землях і містах, управу вели зазвичай княжі сини. У такий спосіб князь-володар мав безпосередній нагляд над провінційною адміністрацією та зв'язок влади з землями. Де князів не було, там їх заміщали бояри.

На місцях центральне управління представляли посадники (ця посада з'явилася в Київській Русі внаслідок реформ Володимира Великого). Посадники призначалися київським князем у різні адміністративні центри (князівські намісники). Влада посадника мала адміністративний характер. До його функцій входив догляд за стягненням з населення податків; суди та розправа; оборонна функція. Утримання посадників відбувалося теж завдяки системі кормління. Делегуючи посадникам широкі права, київські князі одночасно встановлювали й певні обмеження. Так, посадники не мали права власності на землю, яка надавалася їм великими князями за службу в користування. Посадники не мали змоги втручатися у внутрішнє управління провінціями, бо кожна громада користувалася самоуправлінням, обираючи для управління й суду свої окремі земські органи влади: тисяцьких, соцьких, десяцьких, старців, добрих людей тощо.

Функції влади тисяцьких, соцьких і десяцьких мали характер військово-адміністративний і адміністративно-фінансовий. Крім того, соцькі та десяцькі виконували поліцейські функції. У містах старшували посадники, які здійснювали управу над місцевими мешканцями, чинили суд, стежили за торгами. Укріплення міст пильнували городники, мостів – мостники. Податки й торгові оплати збирали митники.

Представники державної влади перебували тільки в столицях князівств і великих містах. До провінції та сільських осель княжі урядовці заїздили тільки у разі, якщо треба було збирати данину або в інших адміністративних справах. Тоді вони вирішували всі справи, з якими зверталось населення. Зазвичай всі громадські справи вирішувала місцева старійшина, начальники родів і осель, так звані старці або старости, що дотримувалися давніх, споконвічних прав і звичаїв. Князі постійно об'їжджали свої землі, контролювали своїх посадників, перевіряли державні доходи, знайомилися з потребами населення, організовували оборону країни.

З історичних джерел відомо, що князь, крім вище зазначеного, тримав значну армію чиновників, які збирали тільки всілякі податки, тобто були своєрідними податковими інспекторами. Так В. І. Сергієвич у своєму дослідженні «Віче і князь» (1867 р.) пише: «Управління фінансами перебувало в безпосередньому віданні самого князя. Для збирання мита і данини він призначав особливих чиновників – митників, данщиків, п'ятенщиків та інших митників, які не залежали від посадників і волостелів... Різного роду урядові розпорядження робилися князем безпосередньо на їхнє ім'я, гроші, які вони збирали, вносилися самому князеві або тому, кому він наказував; скарги на їх неправильні дії подавалися безпосередньо князю. У пам'ятках іноді говориться про посадників і волостелів як осіб, що збирали відоме мито. У цих випадках намісники й влостителі є не фінансовими чиновниками князя, обов'язком яких є збір його мита, а управителями, яким князь дарував те чи інше мито на їхнє утримання і які стягували його для себе» [6].

Але старовинний двір князя складається не з одних лише тіунов, дитячих, конюхів, необхідних для щоденної служби по господарству і будинку. Князь потребував воїнів, які перебували б у нього постійно під рукою. Певна кількість таких воїнів, то більше, то менше,

залежно від коштів князя, завжди жило в його дворі. Ці дворові воїни називалися за віком – отроками, за зброєю – гридями і мечниками. (Гридї та мечники – це два різні найменування того ж роду осіб, воїнів, що жили у дворі князя і на його утриманні, для розміщення яких у дворі князя влаштувалася особлива кімната) [7].

Великий Князь у вирішенні питань державного управління, захисту території тощо спирався на дружину – озброєний кінний загін, який завжди знаходився при князі (дружинники жили або на княжому дворі, або компактно в спеціальних поселеннях).

Бояри – дружинники різко відрізнялися від земського боярства, яке в основному було слов'янського походження. Княжа дружина до XI століття була переважно варязькою. У дружинах князів XI і XII ст. зустрічалися також і люди з південних кочівників, половців, хазар і тюрків, а також з фінів, угрів, (мадярів). Князі брали в свою дружину всякого витязя, з якого б народу він не був. Нечисленні дружинники варварського і слов'янського походження не змінювали варязького характеру дружин перших князів. Варяги займали перші місця. З плином часу в дружини почали надходити все в більшому числі слов'яни. З XI століття переважаючим елементом їх стає тубільний, слов'янський [8].

Чужинці варяги були рухливими воїнами, витязями; не маючи спочатку земельних володінь, вони жили військовою здобиччю та утриманням, що одержували від князів, вони були не земськими, але княжими мужами, були пов'язані тільки з княжим товариством військової дружини. Дружина становила особисту рать князя і називалася по його імені: Ярославля, Владимірова, Мстиславля дружина.

Дружина жила одним життям із князем не тільки у воєнний час. З нею він радився і в мирний час про всі справи управління. Коли справа йшла про війну, князь радився з усією дружиною. Але щодо внутрішнього управління князі радилися тільки з вибраними радниками, з найстарішої або більшої дружиною, яка входила до Ради при князеві. У Раді також були присутні земські бояри та іноді митрополит. Ці старші дружинники, «передні, ліпші мужі» носили найменування мужів або бояр, останній вираз поволі витіснило перше. На княжого боярина згодом стали дивитися по перевазі як на княжого радника-думця.

Старші дружинники, будучи думцями князя, займали вищі місця в палацовому і обласному управлінні; служили князівськими тиунами, конюшими, під'їзними і посадниками-намісниками в головних містах, вони ж призначалися на важливі посади тисяцьких – воєвод земських полків. Ця видатна посада передавалася іноді у спадок. Старшим дружинникам доручалося князями провід окремими загонами дружини або всім військом.

Дружинники не складали замкнутого класу – доступ у дружину був відкритий як лицарям-іноземцям, так і доблесним воїнам руським. Особи інших класів, вступаючи спочатку в нижчий розряд дружинників, досягали потім, за свої заслуги, звання «княжа чоловіка» чи боярина.

Вищий клас дружинників також не був закритим, але він користувався деякими привілеями. Особистість боярина – «княжа чоловіка» – суворіше охоронялася законом: за вбивство стягувалася подвійна віра, за пораненнями його (за борошно) була встановлена подвійна «продаж». Боярам належала також привілей передавати майно у спадок дочкам при відсутності спадкоємців чоловічої статі. Для бояр обов'язкової, примусової служби в Київській Русі не було. Кожен боярин, дружинник, кожна службова людина мали право по своїй волі покинути службу[9].

Значення старших дружинників підтримувалося тим, що вони мали свої власні дружини юнаків, відданих їм і підпорядкованих їм, незалежно від князя; боярські отроки складали особливі загоны, які не зливалися з отроками, безпосередньо підлеглими князю.

Молодша дружина називалася в найдавніші часи грид, гридьба; найменування грид замінювалося іншими: отроки, дитячі. Ця дружина становила головну, постійну військову силу князя; чисельність її повинна була сильно змінюватися в залежності від обставин. До складу молодшої дружини входили дитячі, отроки, гриді, ябетники, мечники, металники. Всі вони мали від князя утримання, але разом з тим, виконуючи доручення князя, одержували за свою працю платню безпосередньо від народу (система «кормління»).

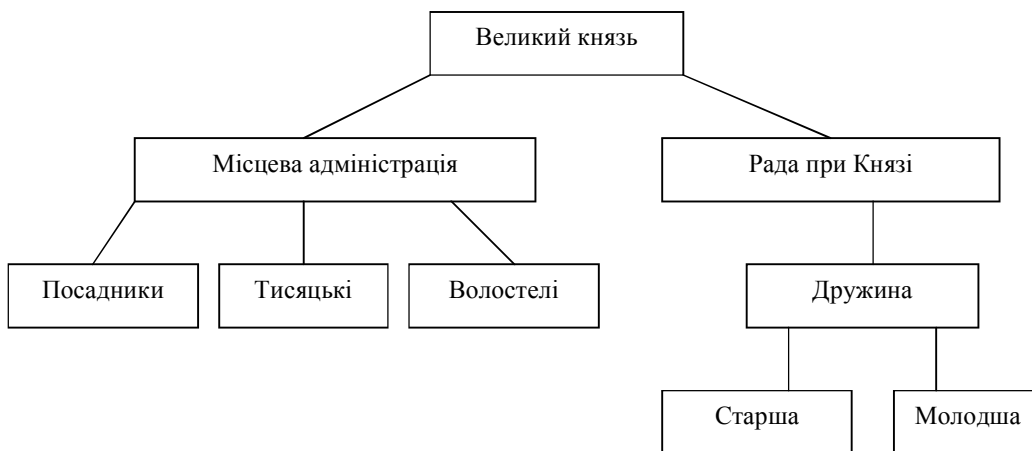
Дитячі та отроки, які знаходилися при дворі князя, могли виконували різні завдання,

що стосувалися, наприклад, судової справи: виконували судові присуди, доставляли на суд звинувачених, були присутні при «муках» (тортури). Отроки походили з рабів-юнаків, а дитячі були особами вільного стану. Ябедники – урядовці, обов'язком яких були пошуки краденого і злочинців («сочення»). Гридї – придворні слуги князя. Як тіунам і дитячим наказувався суд, так само зустрічаємо на суді і мечників. Мечник був присутнім разом з дитячими при випробуванні залізом і отримував за це кошти. Мечник, звичайно, міг бути використаний князем і у будь-яку іншу справу [9].

Молодші дружинники, отроки, займали при княжому дворі нижчі посади ключників, конюхів; їм же доручалося управління менш важливими і багатими волостями. Старші ж дружинники, бояри, перебували в цей час близько князів, які були молоді і «слухали бояр». Військова і цивільна служба була для молодшої дружини засобом піднесення в старшу – отроки ставали мужами, болярці – боярами.

Хто входив до складу княжого двору, той вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад чини двору зберігали за собою ті найменування, які належали їм в приватному господарстві князя.

У підсумку, «державну службу» можна представити таким чином:

Наведемо перелік основних громадянських посад, які займали дружинники князя:

- огнищанин – самий наблизений до князя старший дружинник зі знатних бояр, найближчий радник князя;
- тіун – призначався зі старших дружинників, завідував князівським господарством, був присутній або заміщав на суді князя або посадника;
- мечник – дружинник князя, виконуючий судові функції;
- ябетник — дружинник, пов'язаний з судовим процесом;
- вірник – дружинник князя, що приймав судове мито, яке мало назву «віра»;
- митник – дружинник князя, стягуючий торгове мито;
- пятенщїк – дружинник князя, стягуючий мито за продаж коней;
- конюший – дружинник князя, який відав князівськими кіньми і конюхами;
- городник – дружинник князя, який відав будівництвом міст;
- мостник – дружинник князя, який відав будівництвом мостів;
- посадник (намісник) – дружинник князя, керуючий містом і передмістям;
- волостель – дружинник князя, керуючий волостю;
- тисяцький – воевода земських полків, що призначався з дружинників князя.

Повне панування дружинного складу вищого класу відноситься до київського періоду нашої історії, від часів Олега, Ігоря, Святослава і Володимира Святого, через століття Ярослава Мудрого (1054 р.) і його синів, до часів Володимира Мономаха (1125 р.) і його сина Мстислава Великого. Рухливі вільні дружини бояр і слуг-воїнів, пов'язаних із землею, але сильних моральним зв'язком з князем і своїми соратниками, цілком відповідали характеру київських князів-воїнів, які не мали міцних зв'язків з тією або іншою долею і часто залишали один княжий стіл для іншого, в межах однієї загальної їх родової вотчини, Руської землі.

Таким чином, для київського періоду Давньої Русі була характерна така система державного управління як військова демократія, яка і визначала зміст «державної служби». «Державну службу» Київської Русі можна охарактеризувати як княжу службу, що володіє наступними специфічними рисами:

- княжа служба – це віддана служба Великому Князю;
- княжа служба – це непрофесійна, товариська служба дружинників, що має моральний зв'язок із князем;
- княжа служба можлива тільки при князі;
- княжа служба здійснюється для забезпечення виконання повноважень князя;
- княжа служба реалізується дружиною князя, що складається як з варягів, так і з тубільного слов'янського і неслов'янського населення на посадах княжої служби, які мають за службу утримання і частину військової здобичі від князя;
- княжа служба поділяється на службу старшої дружини і службу молодшої дружини.

У XI-XII ст. багато дружинників ставали слугами при дворі та в княжому господарстві (тіуни), а також збирачами податків (вірники) та писарями.

Отже, стародавні витоки слів «служба», «служиві люди» – збиральне значення осіб, які перебувають у служінні свого князя.

Князь піклувався про утримання – «годування» дружини, яка забезпечувалася за рахунок військової здобичі від завойовницьких походів, відрахувань від данини, судових зборів і т. п. З XII ст. дружинники стали обростати власністю, їм давалися волості в «годування» та управління.

Ця система «годування» здавна прижилася на українській землі і сьогодні ми є деколи свідками її дивовижної «живучості» в багатоликому вигляді (хабарництво, корупція у сфері держслужби, нелегітимна приватизація державної власності, лобіювання тощо).

На підставі викладеного, систему державної служби в Київській Русі можна охарактеризувати в наступному вигляді.

Спочатку в Давньоруській державі існувала десяткова, чисельна система управління. Ця система виросла з військової організації, коли начальники військових підрозділів – десятники, соцькі, тисяцькі – стали керівниками більш-менш великих ланок держави. Так, тисяцький зберіг функції воєначальника, соцький ж став міським – судово-адміністративною посадовою особою.

Десяткова система ще не відділяла центральне управління від місцевого. Однак пізніше така диференціація виникає. У центральному управлінні складається так звана палацово-вотчинна система. Вона виросла з ідеї з'єднання управління великокнязівським палацом з державним управлінням. У великокняжому господарстві були різного роду слуги, що відали задоволенням тих чи інших життєвих потреб: огнищани, конюші тощо. Згодом князі доручають цим особам будь-які сфери управління, так чи інакше пов'язані з їх первісної діяльністю, надають їм для цього необхідні кошти. Так особистий слуга стає державним діячем, адміністратором, з'являються посадовці – огнищани, тіуни, старости.

Система місцевого управління була проста. Крім місцевих князів, що сиділи в своїх вотчинах, на місця посилалися представники центральної влади – посадники і волостелі. Вони за свою службу отримували від населення «корм». Так склалася система годування.

Основу військової організації Давньоруської держави становила великокнязівська дружина. Це були професійні воїни, які залежали від милостей князя, але від яких залежав і він сам. Дружинники були не тільки воїнами, але і радниками князя. Старша дружина являла собою верхівку феодалів, яка великою мірою визначала політику князя.

У Київській Русі ще не існувало спеціальних судових органів. Судові функції виконувалися тими чи іншими Представниками адміністрації, включаючи, як вже йшлося, самого великого князя. Однак були спеціальні посадові особи, які допомагали у здійсненні правосуддя. Серед них можна назвати, наприклад, вірників – осіб, які збирали кримінальні штрафи за вбивство. Вірників супроводжувала ціла свита дрібних посадових осіб. Судові функції здійснювали і церковні органи.

Можливості публікації дозволяють лише тезисно зупинитися на найбільш важливих історичних фактах і, по можливості, сформулювати узагальнюючі висновки:

1. Створившись практично одночасно з державою для реалізації її владних повноважень, державна служба з часом стає особливим видом професійної діяльності з управління численними державними справами: по виконанню актів правителя і забезпеченню порядку в країні, відправленню правосуддя і упокоренню непокірних; утриманню армії і охороні державних кордонів, стягуванню податків і розвитку селянських господарств, ремесел, торгівлі тощо.

2. Зі становленням держави починають формуватися всі притаманні їй інститути та механізми. Як основний інститут формується і «державна служба» Давньоруської держави. Служба князю в Київській Русі не була державною службою в нинішньому розумінні цього терміна. Це була «просто служба» – предтеча сучасної, яка стала підставою формування в складному історичному процесі сучасної державної служби.

Список використаних джерел:

1. Оболенський О. Державна служба України: концептуальні аспекти розвитку / О. Оболенський // Зб. наук. праць Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – Вип. 2. – У 2 ч. : Ч. II. – С. 6–16.

2. Швидько Г. Державне управління і самоврядування в Україні: Історичний нарис: Ч. 1 / Г. Швидько, В. Романов. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – С. 22.

3. Атоян О. И. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века): Курс лекций / О. И. Атоян; [Отв. ред. А. Н. Литвинов]; МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел. – Луганськ : РИО ЛИВД, 2001. – 472 с.

4. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>

5. Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – Т. 1: Территория и население. – 2-е изд., с переменаи и доп. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. (1-изд. – 1890) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dugward.ru/library/sergeevich/sergeevich_drevnosti_russkogo_prava1.html

6. Сергеевич В. И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичем / В. И. Сергеевич. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1867. – 413 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8634-sergeevich-v-i-veche-i-knyaz-russkoe-gosudarstvennoe-ustroystvo-i-upravlenie-vo-vremena-knyazey-ryurikovichy-ist-ocherki-m-1867#page/1/mode/grid/zoom/1>

7. Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – Т. 2: Вече и князь; Советники князя. – 3-е изд., с переменаи и доп. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004143526#?page=4>

8. Соловьев С. М. Сочинения: в 18 кн. / С. М. Соловьев. – М. : Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/common/solovyev1/index.html>

9. Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служилые люди. Люди кабальные / Н. П. Павлов-Сильванский. – М., 2001. – 288 с.

* *Шевченко Алла Володимирівна – аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України.*